

*Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.*

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

1934

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-УМОВНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

О. ПАСТЕРНАК

ПОЯСНЕННЯ ТРИЗУБА,

ГЕРБА ВЕЛИКОГО КИЇВСЬКОГО
КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОГО

Передне слово написав
проф. С. ШЕЛУХИН

1934

НАКЛАДОМ „УЧИТЕЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ“ В УЖГОРОДІ.

О. ПАСТЕРНАК

ПОЯСНЕННЯ ТРИЗУБА,

герба Великого Київського Князя
Володимира Святого

Художнє оформлення
ОЛЕКСАНДРА КОВАЛЯ

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1991

Ця книга про тризуб — геральдичний знак Київського Князя Володимира Великого — розкриває загадку про походження, ідею та значення тризуба на Україні як державного герба, національного знаку і релігійного символу. Дослідження слугує поглибленню знань із української історії.

Вступне слово та редакція
Б. З. Якимовича

Відповідальний за випуск
А. П. Демиденко

Друкується за виданням:
Пастернак О. Пояснення тризуба,
герба Великого Київського Князя
Володимира Святого.
— Ужгород: видання
«Учительської громади», 1934

П 4403000000—122 без. огол.
М206(04)—91

ISBN 5-301-01293-2

© Богдан Якимович, 1991,
вступне слово
© Олександр Коваль, 1991,
художнє оформлення

У ГЛИБИНУ ВІКІВ

В умовах сталінізму та застійного періоду виросло не одне покоління українців, яке було позбавлене об'єктивного, всебічного, глибокого знання власної історії.

Одним із досліджень, що має на меті ліквідувати прогалину у вивченні минувшини України і є дана книжечка, Єдине видання її побачило світ на кошти «Учительської громади» в 1934 році в Ужгороді. Важко встановити, який був наклад цього видання, та з певністю можна сказати: тільки лічені його примірники дійшли до наших днів.

В останні два роки точаться на шпальтах газет і журналів України гострополемічні, часом непримиренні дискусії про українську національну символіку. Тож одностайної думки щодо значення тризуба наші вчені й історики не мають і понині. Та безперечно одне: пізнаючи правду про свою національну символіку, ми пізнаємо історичну правду про свій народ; національні символи усаблковують, а не перетворюють їх у предмет торгу на догоду будь-яким політичним силам.

Безсумнівний інтерес викличе оригінальне трактування тризуба, запропоноване в цій книжечці О. Пастернаком. Однак його аргументи треба розглядати лише як одну із версій, що розглумачує походження і значення цього символу. А їх існує близько ста — висловлених різними людьми в різні часи, — і кожна з них до певної міри має право на існування.

Найдавніші археологічні знахідки тризуба на українських землях походять з першого століття нашої ери. Очевидно, він міг бути символом тогочасного племені чи перстом родової влади.

Впродовж віків у тризубі органічно поєднувались язичеські й християнські символи, він уособлював не лише знак князівської адміністрації, а й почав нести в собі державне, національне, релігійне та ідеологічне навантаження...

БОГДАН ЯКИМОВИЧ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Автор цієї праці про тризуб, як геральдичний знак св. кн. Володимира Київського, влучно звернув увагу на те, що вводить український тризуб в історичний і логічний зв'язок з культурними впливами на Україні греків, римлян, кельтів-галлів і веде до розкриття загадки про походження, ідею і значення знаку тризуба на Україні, як державного герба, національного знаку і релігійного символу. Тому праця О. Пастернака, хоч і на тему про геральдичне значення тризуба, вийшла за межі теми, набрала собі особливої цікавості й цінності. Вона слугує поглибленню української історії та виясненню її.

Про тризуб писали більш як 50 авторів. Думки їх цілком розбіжні: тризуб — це вершок скіпетра візантійського, скіфського, корона, голуб св. Духа, корогва, якір, генуезько-литовський портал, норманський лук, норманський шолом, норманська сокира, норманський ворон, кінець норманського списа, норманський орнамент і т. д. Що ж є правдою в цій хаосі? В 1929 р. проф. барон Таубе надрукував, що тризуб князя Володимира «без сумніву» скандинавського походження, норманський, бо має геометричну побудову. Але досить твердженнь, що це норманський: лук, шолом, топір, ворон, орнамент, наконечник, щоб відкинути все, як лише вгадування, разом з епітетом «норманський». Мимоволі пригадується нарікання проф. Гедеонова, проф. Надеждіна й ін., що норманісти, через тенденцію всюди бачити скандинавське, стараються все кийське виставити скандинавським і своїми тенденціями гальмують поступ науки й наукового думання. Барон Таубе тягне увагу від півдня на північ і не бачить знаків тризуба на монетах в Галії і в кельтського бога, а на Україні на монетах Боспорського царства та в катакомбах його на хрестах за кількесот років до легендарного Рюрика, тоді як у Сканди-

навії таких монет і хрестів не було. Боспорські монети мають тризуб і монограми геометричної побудови. Праця О. Пастернака якраз перекидає увагу на південь для розсліду над кийськими тризубами.

Окрім Боспорського царства, українські старожитності дають нам знаки тризуба на Україні також на монетах князів св. Володимира, Святополка, Ярослава, на Десятинній церкві в Києві. В 1930 р. біля Дніпровського острова Шанця знайдено кам'яну застіжку із знаком тризуба. Літом 1933 р. проф. В. Січинський в Володимирі-Волинському знайшов знаки тризуба на цеглах, якими вистелено коло Успенського собору стежку й землю біля церковного будинку. Цеглу сюди взяли з «Апостольщини», з фундаменту церкви колишнього монастиря св. Апостолів, збудованої коло XIII в. Цей тризуб такий, як на боспорських монетах Криму, Кубані.

На Україні форми тризубів мають також «Йордани», що креслили їх ще й в XX ст. по хатах на стіні або дверях в день Йордану, Водохреща *. Вигляд їх нагадує тризуби на монетах кийських князів. На поземній ** лінії посередині стояв хрест, а по боках його два стовпи, повиті виноградною лозою, що нагадувало фігуру тризуба. Над хрестом писали монограму Христа: І. Н. Ц. І. ***, над поперечним рам'ям, писали ліворуч «ні», праворуч «ка» (разом «ніка»), а під рам'ям два привіски: «А» і знак якоря, як грецька омега. Під хрестом дві палички перехрестям, що творить із поземною лінією трикутник, по боках його літери «А. Г.». Старий піп о. Павел в 1870-х роках на Полтавщині давав мені пояснення, що «ніка» означає «побіждай», тобто: вірою в Христа побіждай зло, рятуйся від гріха, лиха, нещастя. Літера «А» під рам'ям — це грецька альфа, на знак, що віра в Христа є початком всього в житті людей, а знак, схожий на якір, означає, що як у морі й на водах якір рятує судно й дає йому спокій, так і в житейському морі хрест і віра в його силу є людям якорем спасіння від гріхів

* Святується 19 січня.

** Горизонтальний.

*** Розшифровується: Ісус Назарянин Цар Іудейський.

і зла, порятунком і пристанищем в небезпеках. Без сумніву, «ніка» — це від грецького слова «нікао» — побіждаю. В'яже з греками й підвісок фігури якоря під рам'ям хреста. «А. Г.» під хрестом означає: «Адамова голова».

Тоді ж, на Водохреща, кроплять св. водою з Йордану вікна, двері, будинки, ворота і всюди пишуть хрести, як знаки порятунку від злого духа, нещастя, біди. В Карпатських селах для того ж креслять знаки тризуба. Так у знаках хреста й тризуба сполучаються християнські й язичеські символи. Значення тризуба в українського населення потрібне. Він є символом державної влади, тобто державним гербом, знаком національним і знаком релігійним, тому і вживали його окремо і в комбінаціях: на монетах Святополка, Йорданях, по хатах.

Очевидно, що коли тризуб перейнято з чужої культури, то в ній він ідейно повинен мати аналогію й відігравати подібні ж ролі: державну, національну, релігійну. Так було у греків, з культури яких римляни, кельти, українці багато собі засвоїли в національній переробці.

За старою легендою, яку читаємо в Гомера, грецькі боги Зевс, Посейдон (Нептун) і Плутон (Аїд) згідно жеребка одержали собі в царство: Посейдон — море, Зевс — небо, Плутон — підземні темноти, а земля й Олімп дісталися їм у спільне царство. У Гомера Посейдон зветься земледержцем і має скипетр у формі палиці з тризубом, як символом божественної влади царя й могутності над водними просторами й стихіями. Для бою Посейдон мав довгого меча. Коли бог вітрів спустив їх з ланцюга, то Посейдон, рятуючи моряків, тризубом прогнав вітри й утишив хвилі. Як розповідає Гомер в Іліаді, Посейдон і Феб (Аполлон), щоб розвалити стіни аргів'ян, направили на них потоки вод річок, Аполлон сполучив їх у одне гирло, Зевс послав дощ, а «земледержець Посейдон із тризубом у руці ходив грізний перед бурхливими потоками води і все розвалював ними». Щоб надати комусь сили, Посейдон торкався до нього тризубом. За ахейців стояли разом: Посейдон, Гермес (Меркурій), Атена Паллада. Тризуб у Посейдона — це його скипетр божественного царства, влади й могутності над водною стихією, він бог щасливої морської

й взагалі водної подорожі, безпечної плавби й порятунку суден на морі. Його тризуб є знаком якоря й символізує функції якоря, що рятує судна й людей від загибелі в водах.

Жінка Посейдонова Амфітріта теж із тризубом. Прозерпіна, жінка підземного бога Плутона, теж із тризубом — вона царює над підземними водами й жене їх у зерна й коріння рослинного царства.

За грецькою легендою (у Геродота), населення України походило від Зевса, який зійшовся з дочкою Дніпра й одних розмножилося населення України. Тут є наявним сполучення царства Зевса з царством Тризуба. Цим легенда споріднює населення України з еллінами, з греками. Старі греки називали придніпрянців калліпідами, мікселлінами, тобто покручами еллінів з тубільцями України. Геродот пише, що народ гелони жив на території нині півдня Волині, на Поділлі й Київщині. Це були греки, що переселилися з грецьких городів, поміщалися з тубільцями й балакали двома мовами: грецькою й тубільною. Вони зберегли вірування греків, мали еллінських божків, жертвенники, храми й особливо шанували бога Діоніса (Бакха), в честь якого кожних два роки улаштували свята з оргіями (Геродот, «Історія», кн. IV., гл. 108). Сліди цих свят, як описав Чаговець, зоставалися ще й в XIX ст. На Київщині найстаріші географічні й топографічні назви й досі грецькі. У київській плутаній міфології багато грецького. Існування тризуба в Києві річ природна, бо грецька атмосфера там історична. Київський «скотий бог» був богом багатства, торгу, грошей. В «Руській Правді» гроші зветься «скот». Це — грецький Гермес, римський Меркурій, бог торгу, багатства, посланець богів по справах, бог шляхів, морської, річної й сухопутної подорожі, хитрощів, красномовства, мистецтва, науки. Він теж мав тризуб на поміч у подорожі по морю й річках. Стилізація його тризуба різноманітна: то держальце з трьома гілочками, то держальце, на якому два крайні являють собою перстень або два персні з лозини, кінці якої, спілітаються коло руки. Це — символ дороги, шляху, який кружляє й кінчається щасливо там, де починається, а приносить кашук грошей, що держить Гермес

у другій руці. Бокові зубці бувають у Гермеса із двох гадюк, символу його хитрощів та лукавства, який заради багатства умудрився вкрасти в самого Аполлона 50 років і залагодив цю справу подарунком ліри з черепахи. Побачимо, що й Нептуна і Гермеса дуже шанували боспоряни.

Грецькі колонії на берегах Середземного моря в Галії мали великий вплив на кельтів-галлів. Ці засвоїли собі грецьке письмо й багато з грецької релігії. Засвоїли і тризуба. У арвернів, що сусідили в Галії з антами та русинами, були монети з тризубом. Кельтський бог сидів із тризубом коло правого боку. Кельти-галли були звідти в Норіку, коло Зальцбурга, сиділи по Дунаю, де мали два Новіодуни, яких в Галії мали і в Галії, у Фракії, в Малій Азії (Галати), на Україні в римських гарнізонах і там же на Україні послов'янщені анти, дуліби, русини. Всюди вони несли еллінську, римську й кельтську культуру. З часів Мітрідатових війн кельтів було повно в римських гарнізонах на Україні, в Криму, в Тмутаракані, а коло Дністра ще більше. На території Боспорського царства знайдено багато латинських надписів. Надпис про боспорського царя Савромата II, сина Ріміталка, зроблено по-латині — помер у 210 році. В руїнах Корсуня (Херсонеса) знайдено мармуровий надгробок з написом, що там поховано «трубача XI римського легіону Аврелія Сольвіано, що служив 14 років» (Зап. Одес. О-ва Ист. и Древ., Мурзакович, «Про Боспорс. царя Савромата II», т. I, 1844 р., с. 287, «Понтика» Латишева, СПб., 1909 р., с. 123).

В Боспорському царстві (Крим, Тамань-Тмутаракань), окрім греків, були народи різних племен. Боспоряни мали близькі зв'язки з галатами, фракійцями, македонцями, готами, козарами, антами, Руссю. Ці зв'язки продовжувалися й по занепаді Боспорського царства, й звідси багато йшло і в Київщину, і в Чернігівщину, і на Придніпрянщину. Зв'язки Київщини з Боспорським царством політичні, культурні, економічні такі великі, що проф. В. Григорієв уже в 1842 році поставив питання, чи не зачинати «нам свою історію з часів Мітрідата», замість Рюрика?

Русь за 100 років до легендарного Рюрика в 750—760 р. зробила похід великим військом із князем Бравлином і боя-

рами на територію колишнього Боспорського царства, де тоді політично панували козари. Тоді в Сурожі (Судак) князь Бравлин та бояри хрестилися. Акад. Васильєвський дійшов висновку, що це була Русь, або Тмутараканська, або Придніпрянська. Знахідка житія св. Георгія Амастридського, яке написано не пізніше 842 р., дала новий факт морського походу Русі в Малу Азію на м. Амастру. В 858—860 р. св. Кирило знайшов у Корсуневі Євангеліє й Псалтир «руськими словесами і руськими буквами». Мармурова плита 590 р., знайдена в Тамані, має грецький напис майже цілком слов'янськими літерами, якими потім писали в Києві. (В. Латишев «Понтика», СПб., 1909 р., с. 203 і друга плита табл. IV.) Це наводить на думку, що Кирило взяв собі за основу для слов'янського алфавіту боспорський алфавіт. У Київській лаврі печери такі ж, як в Криму за перших віків християнства. Під Києвом Китаїв, і в Криму Китаїв, але старіший за київський. В Чернігівщині Сурожа, і в Криму Сурожа (Судак), але старіший. Про Русь у Тмутаракані (Тамань) арабський письменник Ібн Русте в 903 р. і Гардізі (X ст.) писали, що вона в числі 100 000 живе на мокрому острові. У VIII ст. на Боспорщині був козарський каганат, і київські князі носять титул кагана. У Тмутаракань з Чернігівщини й Київщини йшли князі-ізгої, як додому; тут за літописом був князем син Володимира св. Мстислав Тмутараканський, який здобув собі княжий стіл і в Чернігові, і в Києві, зробивши похід за цим із Тмутаракані. І якраз тут, в колишньому Боспорським царстві, повно тризубів і геометричних монограм на монетах, починаючи з I аж до VI століть. Звідси до Києва занесено титул князя — кагана, то так само могли занести й тризуб, коли кельти або греки не занесли його раніш.

На території боспорян знайдено монети царів Понту й Боспору: Котіса (123—131 р.), Ріміталка (131—153 р.), Ріскуноріда (239—261 р.) й ін. з тризубами Посейдона коло портретів царів. Знайдено й монети з Меркурієвою головою. На острові Левки, коло гирла Дунаю, знайдено монети Котіса II, Ріміталка I, Савромата й ін. царів з Корсуня, Пантикапей. Там же знайдено римські монети. Це — свідки зв'язків, зносин і впливів. З Македонією та Фракією боспо-

ряни зв'язані були й династично. (Н. Мурзакевич, «Зап. Одес. О-ва Ист. и Древн.», т. I, 1844, с. 315—319 і табл. VII, с. 555—559 і др.)

На боспорських монетах були й написи, й монограми боспорських царів геометричної комбінації з ліній, трикутників, чотирикутників, кіл, літер, подібно як написи на монетах Київських князів. Держава боспорян була приморською, торг у них ішов морем і річками. Учені, пише Латішев, вважають, що «тризуб Посейдона і палиця Іракла, які дуже часто бачимо на монетах боспорських царів, були символами походження їх од Посейдона та Іракла» (Латішев «Понтика», СПб., 1909, с. 115, а моногр. с. 93, с. 105—110). Деяких боспорських монограм учені не прочитали й досі. Боспорські тризуби прості, натомість Київські на монетах дуже стилізовані. Плавання по річках і морю була зв'язана з постійним промислом місцевого населення. Море вони так одбили з-під влади греків під свою владу, що воно з Евксипонту стало зватися Руським морем. Морські походи на Царгород були для Русі річчю звичайною. Тризуб для київських князів був таким же природним характеризуючим ідейним знаком, як і для боспорян, і для кельтів. Однак, це ще не все.

У греків тризуб зв'язаний з релігією, як і в кельтів, котрі перейняли те від греків. Так було і в боспорян. Боспорське царство прикоротилося в половині IV віку, але тубільне населення продовжило його, зберігаючи стару культуру, каже проф. Латішев. На Боспорі Кімерійському було знайдено коло 200 християнських печер із перших віків християнства. В цих катакомбах неперервно з I-го до кінця V-го ст. існував особливий тип погребу, похорону — боспорський. Одну з цих печер знайшов проф. Ю. Кулаковський і в 1891 р. дослідив і описав її особливо уважно (журнал Міністерства народного просвещения 1891 г., декабрь). Перед тим другу таку ж катакомбу-печеру описав у подробицях Ящуржинський («Известия Таврич. ученой архив. комис.», 1890 р., ч. 10.). Катакомбу Кулаковський відкрив 4 серпня 1890 р. в Керчі на садибі Коробки, на Шпитальній вулиці. В ній два захоронення з 491 року, на стінах намальовані хрести й молитви з текстами. Записані імена похованих

і час похорону — 491 р. Всіх хрестів 16, і на 4-х із них намальовані підвішеними під поперечним рам'ям літери «А» — за вершок, та літери «омега» — за середній зуб. Цю останню літеру, яка, як і перша, має символічне значення і є за висловом Латішева «широко розпростореним християнським символом — як о р е м», ми бачили й на Україні на кресленню Йордани. На двох хрестах в цій печері, на верхнім кінці, є також монограма Христа, така як на Йордані («Понтика», Латішев, с. 358—366). Похованих, судячи за їх іменами, Латішев вважає за сарматів. Цей знак якоря називають в науці й тризубом.

З половини XIII ст. на Кримським (Таврійським) півострові запанували татари й династія Джудичів. У швидкому часі там же в містах Кафі, Сурожі й ін. поселилися для торгу генуезці. І от появилися там монети двоязичні — з татарським і латинським написами. Можливо, що їх били генуезці, але биті вони були там же, в цій західній частині колишнього Боспорського царства, а ходили й між татарами. На цих монетах були тризуби. Татарська тамга у формі тризуба означала владу татарських ханів над землею, що мала гербом на монетах тризуб. У татар це був символ підлеглості їм. Срібна монета султана Девлет-Бурді-хана має тризуб такий точнісінько, як на боспорських монетах царів Котіса і Рімігалка. На інших татарських монетах тризуб такий, як на хрестах в катакомбах, тільки з варіантами стилізацій (Григорієв «Монеты Джучидов...», «Зап. Одес. О-ва Ист. и Древн.», Одесса, 1844, т. I, с. 304, і сл., табл. VI., татарська мон. ч. 4 з тризубом, як на боспорських монетах Котіса, Рімігалка, а ч. 5, 6, 7—14 з тризубами, як в катакомбах, далі стаття Мурзакевича про монети еллінські й царів Понту й Боспору Кімерійського, там же, стор. 315—319, табл. VII., боспорські монети числа 12, 13, 14 з тризубами, як на татарській монеті табл. VI, ч. 4). У татар тамга в формі тризуба на монетах була і в XVI столітті.

Сполучення хреста з тризубом було на візантійських монетах. На стр. 46 «Ілюстрованої Історії України» акад. Грушевського (вид. Київ.—Відень, 1921 р.) є малюнок монети Візант. імпер. Василя й Костянтина, сучасників Київ-

ського Князя св. Володимира. На цій монеті межі портретами царів стоїть тризуб, в яким середнього зуба протягнуто вгору і на кінці його додано три хрести.

Подані факти ясно вказують, де шукати для київського тризуба початків та ідеї. Сюди направляє й праця О. Пастернака. Значення тризуба державне, національне, релігійне. Форма й стиль державного знаку тризуба, як герба Української Республіки, установлені законом. Для національного й релігійного знаку тризуба форма й стилізація можуть бути різні, по смаку й умілості.

С. Шелухін

В «Учительськiм голосi» ч. II. з р. 1934 читасмо:

ПРО ПiDKАРПАТСЬКI ТРИЗУБИ

В публікації «Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого», що написав О. Пастернак, на стор. 32 наведено кілька Підкарпатських тризубів, які однак не вичернують вповні цієї теми, а тому подаємо коротенько ще таке:

Тризуб на Підкарпатті — це знак народний, релігійний та культурний, який є розповсюджений по цілiм Підкарпатті. Находиться він на господарських будинках, головню на дверях, де його малює населення на Йордані (Водохрещта); такі тризуби маємо в Ясіню та на Березнянщині, наприклад в Ставнiм, Новiй Стужицi і у Великiм Березнiм. Стало находяться такі тризуби на герендах старших будинкiв, наприклад, в Аппi і в Нижнiх Верецьких. Якнайгарнiше є ці тризуби захованi в ПiDKарпатських церквах, наприклад в Дубовiм, Калинах та в Нересницi. Маємо в руках фотографiї з цих церков і бачимо, що це є тризуби з княжих часiв. Тут лишається велика праця для дослідникiв. Про iконостас з Нересницi пишуть нам таке: «Iконостас походить з XVII столiття, а тризуб є в такiй пошанi, як слiд. Находиться він на головних образах Iсуса Христа і Матерi Божої, а то зi сторони царських дверей; iнде як вiнець над образами наведений вгорi».

**ПОЯСНЕННЯ ТРИЗУБА,
ГЕРБА ВЕЛИКОГО КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ
ВОЛОДИМИРА СВЯТОГО**

В с т у п

Вже віддавна почав я цікавитися нашим українським гербом й іншими подібними знаками. Року 1913 попала мені під руку маленька книжечка з рисунком тризуба д-ра І. Крип'якевича, в якій було написано: «Се є тризуб (герб) Київського Князя Володимира Святого», але що значить цей герб, то не було пояснено.

Від того часу став я постійно цікавитися тризубом, уперто вдивлявся в його рисунок і змагався відгадати його значення. Пізніше послуговувався я зразками тризуба на монетах в «Ілюстрованій історії України» акад. М. Грушевського. В тім часі приходили мені на думку різні здогади, і часто здавалося мені, що я вже відгадав значення тризуба, але непокоїло мене то, що я мав 4 зразки нашого тризуба, які однак своїм виглядом відрізнялися один від одного. Ця обставина заставила мене приглянутися не лише до рисунка самого герба, але звернути увагу на написи на монетах, та прийшов я до висновку, що тризуб з гербом роду або дому князя Володимира Святого, себто знаком родового кличу того князя, а разом є він і особистим знаком (монограмою), бо він є зложений із букв напису особистого кличу князя Володимира Святого. Опрацьоване мною пояснення складалося з п'яти частин. Правда, що це пояснення було коротке і не давало відповіді на всі питання, які торкаються тризуба, однак два найважливіші питання, а саме — значення зовнішнього вигляду (форми) та внутрішнє значення пояснювало точно та ясно.

Один примірник того пояснення послав я акад. М. Грушевському 1920 р., другий д-ру К. Трильовському 1921 р., а третій примірник передав я особисто проф. В. Пачовсько-

му 1923 р. Згадані особи надзвичайно поховали мою працю. Я думав, що вони опублікують її, або моя праця спонукає їх до власних студій нашого герба, але так не сталось.

Перед поясненням значення нашого тризуба вважаю за доцільне ознайомити шановних читачів з геральдиккою, себто з наукою про герби взагалі.

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

ПРО ГЕРБИ ВЗАГАЛІ

Герб — це образковий знак, нарисований або намальований образок із різних фігур: звірят, оружжя і т. п. Подібними знаками є торговельні охоронні марки.

Герб підлягає певним правилам або законним постановам, званим геральдиккою, охоронна марка — торговельному закону. За правилами геральдики гербом послуговуються держави, краї, міста, роди (доми) шляхти, єпископи, тобто князі церкви і т. п.

Значення герба знаходиться в образковім написі якогось законом геральдики означеного кличу (гасла), який складається з кількох слів. У шляхти клич образкового або гербового напису складається з родової гідності (титулу) та родового прізвища (імені), наприклад, князь Сапега, граф Потоцький, граф Розумовський і т. д. Князь та граф то є родові гідності (титули), а Сапега, Потоцький та Розумовський — є родові прізвища. Родова гідність і родові прізвища становлять один родовий клич. У держав, країв та міст цей клич складається з одного або і кількох слів.

Однак образковий напис (герб) має в собі щось більше величавого (імпазантного) як буквенний напис, себто образковий напис (герба) викликає в нас більше вражіння, як напис буквами. Букви є не так величавими, як образки, ані тоді, коли букви заступають образки і в правильнім гербі, наприклад, у гербі Франції, який складається з округлого щита, прикрашеного навколо вінцем, а на середині замість образків поміщено дві букви «R. F.».

Подібно як французький буквенний герб (монограма), так читається і кожний інший образковий герб.

Розділ другий

ПЕРВІСНА (ЗАРОДКОВА) ОСНОВА ГЕРБА
ТА ЙОГО ПРАВИЛА (ЗАКОНИ)

Правила геральдики є законом, а цей закон має своє джерело, подібно як інші закони, ще з тої доби, коли люди не мали писаних законів, але користувалися побутовими звичаями. Після побутових звичаїв суспільність була поділена на верстви або класи, цим класам надавано різні права і привілеї, а в зв'язку з цим кожен клас (головно упривілейований) присвоював певний знак, герб.

Сам герб, розуміється, повстав перед буквеним образковим письмом так, як китайське письмо, що не має буквених знаків, лише знаки слів та знаки граматичного зв'язку і походить у своїм зародковим розвою з образкового письма. У китайців, наприклад, нарисовані два дерева означали ліс, мати і дитина — любов. Так діялось і з гербом. В його первісним розвою нарисовано образок, зложений з фігур, звірят, рослин, зброї та іншого, і за фігурами читано родовий клич князя або іншого достойника, який (клич) містить в собі родову гідність та родове прізвище, так як і теперішній родовий герб шляхтича.

Позаяк правила, як робити ці фігури, не були писані, лише існували в побутових звичаях, то назва цих правил, назва герба (знака) та назва його значення не дійшли до наших часів, — лише сам герб. Археологія знаходить ці знаки на старовинних монетах, персях, зброї, надгробках і подібному. Дослідникам доводиться на основі фігур та їх прикрас відгадувати, чи то герб, чи ні.

Коли в Європі заведено буквене письмо, то декотрі князі та інші достойники того часу зріклися своїх образкових написів (гербів), а зложили собі знаки з букв (монограми), а декотрі затримали свої старовинні написи (герби). І не без причин перші зреклися, а другі ні. У перших була причиною новизна букв, а у других — величавість старовинного образка, інакше сказати, тут важилась новизна букв із старовинною величавістю образка. Але в кінці таки старовинна величавість переважила новизну (букви) тим, що образок зайняв величаве місце поруч букв.

Розділ третій

РОЗВЙОВА ОСНОВА ГЕРАЛЬДИКИ.
ПЕРЕВАГА ОБРАЗКОВОЇ ВЕЛИЧАВОСТІ
ТА ПЕРЕВЕДЕННЯ ЗВИЧАЇВ НА ПИСАНЕ ПРАВО

Переважа величавості образкового напису (герба) над буквеною монограмою появляється в Німеччині 938 р., коли там заведено звісні турніри; потому заведено такі турніри й у Франції. Але найбільше спричинилися до розвою величавості образкового напису хрестоносні походи, в яких брала участь шляхта Західної Європи. Отож у тих часах відкинено монограми, а шляхтич (лицар) на своїй зброї та одезі виписував (значив) свої подвиги, здобуті на турнірах, в боях та у воєнних боях під час хрестоносних походів.

Здобутий величавий образковий напис подвигами в боях, за звичаями шляхти, надавав дотичному шляхтичеві (лицареві) гідність (титул), права в суспільності шляхти та право на майно. Той напис (герб) разом з його правами ставався дідичним (спадковим), тобто переходив з роду в рід дотичного шляхтича. В тих часах помалу-малу приступлено до списання цих звичаїв, себто заведено списки (реєстри), списано права набуття та карні постанови (стра- та знаку та його прав), подробиці способу зіставлення знаку (величавого напису) та подібного, інакше сказати, звичаєве право переведено на право писане (закон). Це розпочалось у Німеччині, та помалу поширилося на цілу Європу, де реєстрування почалось в XIV та в час XV та XIX ст. В писане право заведено сам звичай, образковий напис (знак) та його значення.

Слов'янські народи назвали той закон та науку про ті знаки геральдикою, від німецького слова «Heraldik». Німці, крім слова геральдика, мають ще другу назву — «Wappenkunde». Образковий напис (знак або образок) у слов'янських мовах названо: ерб, ірб, герб; ці слова походять від німецького слова «erben» — одіичувати. В українській мові прийнято слово герб, значення образка названо грецьким словом «символ».

В писаній геральдиці можна зауважити, що з початку повне символічне значення герба містилося тільки в щиті з його фігурами, себто щит і на нім розміщені фігури являли собою величавий напис (символ) родової гідності (титу-

лу) і родового прізвища, але з часом для родової гідності розміщено над щитом знаки, а саме: повна корона над щитом являє собою родову гідність (титул) князя, щит з його фігурами являє собою родове назвище, скажім: князь Сапега, повна корона — це є князь, а щит — це є Сапега. Корона з дев'яти палок означає граф, корона з семи палок означає барон, корона з п'яти палок означає шляхтич (лицар). Шолом над щитом з трьома струсовими * перами, або з ключем, або іншим знаком означає шляхтич (лицар) найнижчого титулу.

Розділ четвертий

ДАЛЬШИЙ РОЗВІЙ ГЕРАЛЬДИКИ ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ СТАН

Археологічні знахідки доказують нам, що геральдика веде свій початок із часів доісторичних. Від часів писаної історії геральдика має свій розвиток враз з історичним розвитком устрою суспільності. Первісна геральдика обмежувалася родовими гербами шляхти. В новіших часах геральдику поширено на краї та міста, яким надано герби визначних та заслужених шляхтичів.

З бігом часу пануючим князям заборонено розділювати свою державу між своїх синів і встановлено державні столи та пануючі роди або доми. З тих родів мав право на державний стіл (або престіл чи трон) тільки один член пануючого роду або дому, а завдяки цьому геральдику знов поширено, бо держави того устрою названо імперіями і надано тим державам імперіалістичні герби (державні герби). Нові державні організми не тільки не діляться, але всіма способами поширюють свої границі. Пануючі роди названо династіями, а коронованих членів (посаджених на державний трон) названо імператорами (царями або королями). Цим династіям, крім їх родових гербів, надано династичний знак, так зване золоте руно.

З новим устроєм війська, коли не тільки шляхта має повинність служити у війську, як то було за старих часів, але повинність служити у війську наложено на усі верстви (класи) громадян держави, то геральдика перестала розви-

* Пера страуса.

ватися, бо її відокремлено від воєнних богатирств та урядових заслуг, а на її місце встановлено окремі приписи про відзнаки воєнного героїства та відзнаки за урядові заслуги. Ці відзнаки (ордени, медалі) різняться від гербів тим, що вони не є родовими і звичайно не приносять із собою родові ані титулу, ані прав, вони є особистими і означають тільки героїство або заслуги даної особи.

Геральдиці залишилися тільки старі здобутки, тобто герби родові, державні, країв та міст. І республіканські держави прийняли геральдику вповні або частинно. Наприклад, Чехословацька Республіка прийняла державний герб, герби країв та міст, але шляхетські титули заборонила громадянам своєї держави.

Розділ п'ятий

ДЕРЖАВНІ ГЕРБИ НАШОГО ЧАСУ

Геральдика нашого часу строго придержується точній стилізації того взірця, який встановлений державою. Лише той взірець герба становить геральдичний символ держави, який є точно зложений після стилю (типу) оригіналу, що встановила держава. Взірець, зложений з малими відхиленнями від оригіналу, встановленого державою, тратить об'єкт (річ) символу держави, а це тому, що кілька держав послуговуються гербом орлом та львом (наприклад, колишній Росія, Австрія та Чорногорія послуговувались гербом двоголовим орлом), а символи (величаві образкові написи) кличу тих окремих держав лежать в стилізації того типу взірців двоголових орлів, які собі дотичні держави встановили.

Зневага герба, що є стилізований точно після оригіналу, що встановила держава на своїй території, має наслідки карного поступовання за образу держави, бо цей взірець становить геральдичний символ дотичної держави.

Той самий взірець, але стилізований з відхиленнями від оригіналу, що встановила держава, тратить об'єкт символу держави, і зневага такого взірця не тягне карного поступовання, бо де нема об'єкту, там не може бути і делікту.

ЧАСТИНА ДРУГА

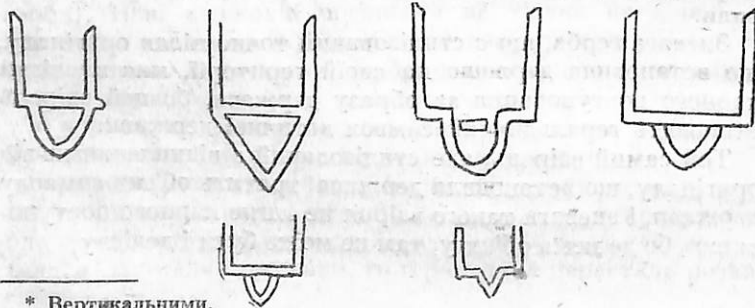
Розділ перший

ПОЯСНЕННЯ КИЇВСЬКОГО ТРИЗУБА
З ПОГЛЯДУ ГЕРАЛЬДИКИ

Київський тризуб — це є герб у всіх взірцях. Великого Київського Князя Володимира Святого та його спадкоємців Святополка, Ярослава й інших, тобто всі ті взірці становлять один родовий герб, який називаю **КИЇВСЬКИМ ТРИЗУБОМ**. Київський тризуб є звичайним первісним гербом первісної геральдики (дивись: частина перша, розділ другий).

Київський тризуб — се нарисований образок із фігур старинної зброї, як лук, меч та інші старовинні воєнні приладдя, зложені в один образок (фігуру або піраміду). Ядро того образка є густо переплетене, з якого до верху виходять три остриці (стовпи або зуби, звідси названо його тризубом), боки того образка є обмежені сторчковими * лініями, які внизу в'яжуться з поземною лінією в чотирикутник, вверху незамкнений. Із поземної лінії виходить вниз лук.

Усі взірці київського тризуба мають одну спільну та незмінну ознаку, що вказує на один княжий рід. Має також ознаки змінні, окремі на кожному взірці, які вказують на особи того княжого роду, тобто мають незмінну родову ознаку (тип) і змінну ознаку *о с о б и с т у*. Цією спільною або родовою незмінною ознакою київського тризуба є його зовнішній вигляд (тип), тобто долішня частина чотирикутника тризуба з луком (див. подані тут взірці):

* Вертикальними.

Зовнішня або родова ознака (родовий тип) київського тризуба.

На цій таблиці уміщено зовнішні лінії долішньої частини кількох взірців київського тризуба, але у всіх виходить одна і та сама ознака (зовнішній тип), тобто: з боків дві сторчкові лінії, що в'яжуться з долішньою поземною лінією в незамкнений зверху чотирикутник, а з долішньої поземної лінії виходить лук вниз.

Та зовнішня ознака вказує на те, що всі взірці тризуба, знайдені на теренах колишнього київського пануючого стола, є одним гербом (одним величавим образковим написом родового титулу та родового назвища (одного княжого роду)).

Цією зовнішньою ознакою (типом) різняться київський тризуб від усіх останніх тризубів шведських, датських, французьких та грецьких. Ті тризуби, коли мають зовнішні сторчкові лінії й поземну долішню лінію, то не мають лука, тільки щось іншого, а як мають лук, то знов не мають долішньої поземної, тоді як у київського тризуба ця зовнішня ознака строго дотримана у всіх його взірцях, і барон М. А. Таубе в своїй праці не подає жодного зразка шведського тризуба з зовнішньою ознакою (типом) київського тризуба.

Зовнішня ознака (тип) київського тризуба представляє геральдичний символ княжого роду, такий самий символ, як родовий герб шляхтича, скажімо, князя Сапєги. Такий родовий клич становить і зовнішня ознака київського тризуба. Але що первісна геральдика була неписана, то родове назвище київського княжого роду не дійшло до наших часів, тобто до писаної геральдики. Справді, історія подає назву «Рурик», але невідомо, чи то особисте ім'я, чи родове, та взагалі неясним є, чи Рурик в дійсності панував, чи це є лише легенда, взята до історії.

Отже, з о в н і ш н і й в и г л я д (тип) київського тризуба є н е з м і н н и м і становить геральдичний символ, родову гідність (титул) «князь». В н у т р і ш н і й переплет ядра та остриці (зуби) київського тризуба є з м і н н и м и, інші в кожному взірці і становлять особисто-пануючий клич поодиноких осіб княжого роду. Особи київського княжого роду означували в тризубі свій особистий пануючий клич, який складається з кількох слів, зложених буквами (моногограмою) та геральдичними знаками (образками).

Тризуб монограмою

Буквами або монограмою для означення в тризубі свого особисто-пануючого кличу послугувався тільки Великий Київський Князь Володимир Святий. Пояснюється це тим, що тоді багато князів залишило свої образкові герби, а послугувалися буквами, як згадано в першій частині. Очевидно, що князь Володимир не хотів зостатися позаду інших князів, але і не хотів розійтися зі своїм образковим гербом родового кличу в рамках зовнішньої ознаки тризуба, себто в рамках родового кличу означував буквами свій особисто-пануючий клич таким способом, що внутрішній переплет ядра та оstriці (зуби) тризуба складав із букв напису свого особисто-пануючого кличу в монограму так, що тризуб не тратить зовнішньої ознаки родового кличу, а внутрішній переплет ядра тризуба становить монограму особисто-пануючого кличу.

Тризуб геральдичним гербом

Спадкоємці князя Володимира князі Святослав та Ярослав монограму відкинули, а свій особисто-пануючий клич означили геральдичними знаками в рамках ознаки родового кличу.

Точне та подрібне пояснення цього подаю в розділі другим («Київські монети»).

Розділ другий

КИЇВСЬКІ МОНЕТИ

Київські монети походять із старого устрою держав, а найстаріші монети князя Володимира є з часів кінця IX і початку XI століття. Вони мають ознаки, подібні до ознак монет нового устрою держав, себто монет наших часів, скажімо, монет колишньої Австрії.

Ознаки монет колишньої австрійської імперії

Монети колишньої Австрії мали такі ознаки: двоголовий орел із короною та іншими знаками, між знаками лев та напис буквами: «Франц Йос. I., Д. Г. імператор». Двоголо-вий орел з його знаками — це є геральдичний символ або геральдичний клич держави Австрійська імперія. Між знаками лев — це є геральдичний символ або геральдичний клич роду ерцгерцог Габсбург. Інші знаки — це геральдичні кличі країв, що входили в Австрійську імперію. Напис буквами — це клич особисто-пануючого ерцгерцога Франц Йосиф I.

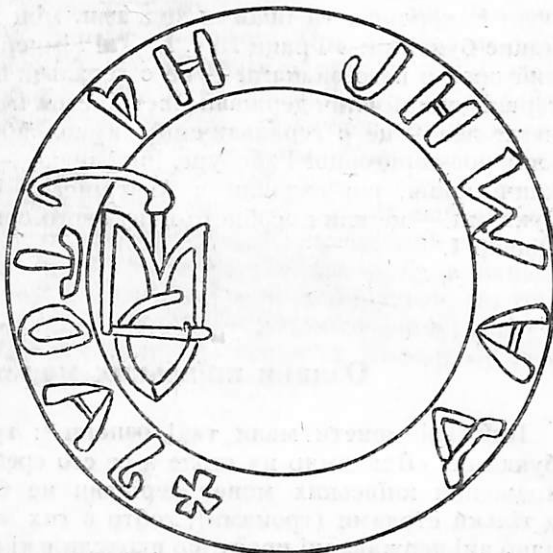
Ознаки київських монет

Київські монети мали такі ознаки*: тризуб та напис буквами: «Владимир на столе а се его сребро». В часі походження київських монет держави не були імперіями, а тільки столами (тронами), тобто в тих часах не означувано ані держав, ані країв, що входили в ті держави, тільки означався пануючий княжий рід та його стіл (трон), і ці ознаки мають тодішні монети, а саме: зовнішня незмінна ознака тризуба — це є геральдичний символ або геральдичний клич пануючого роду. Внутрішній змінний переплет і оstriці (стовпи або зуби) тризуба є деколи геральдичне особисте ім'я, а деколи особисто-пануючий клич. Напис буквами — це клич особисто-пануючого князя «Владимиръ на столъ а се его сребро». Князь Володимир Святий склав внутрішній переплет та оstriці тризуба з букв особисто-пануючого кличу «Владимиръ на столъ а се его сребро» (див. далі).

* Подібно було і в Боспорському царстві.

Розділ третій

ТРИЗУБ МОНОГРАМОЮ

Взірець 1,
табл. 1.

Цей тризуб (взір. 1, таблиця 1.) знаходиться в «Ілюстрованій історії України» акад. М. Грушевського, стор. 76, на золотій монеті, малюнок 67. Тризуб тут уміщено на монеті поруч напису особисто-пануючого кличу князя, який (напис) є без початку і без закінчення імені кн. Володимира. Там написано: «димир на толѣ». А що там має бути «Владимирь на столѣ», то це доведуть нам дальші взірці.

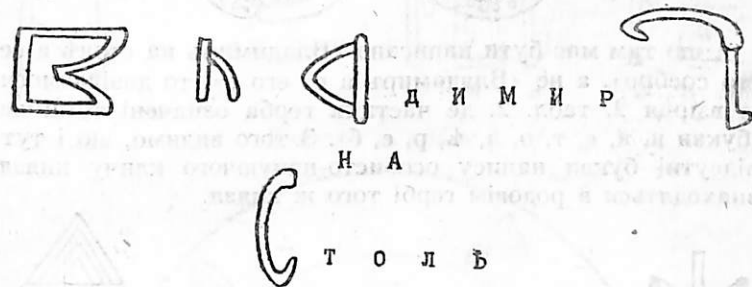
Постає питання, де є початок слова «Владимирь», себто букви «вла», і де є закінчення того ж слова, себто буква «ъ», та де є початок слова «столѣ», отже, буква «с»?

Відповідь на поставлені питання може бути лише одна: ті відсутні букви знаходяться в самому тризубі, або, інакше сказати, з тих відсутніх букв є збудований герб тризуб, який своєю зовнішньою незмінною ознакою становить родовий клич князя, а внутрішній переплет та остриці є зложені з букв у монограму, і та монограма доповнює або становить відсутні частини напису особисто-пануючого кличу пануючого князя словами «Владимирь на столѣ».

Табл. 2. Тут складові частини герба тризуба означені темніше на буквах в, л, а, ь, с.

Табл. 3. Тут герб розложений на букви, а напис монети подано друком, і так одержимо повний особистий клич пануючого князя словами: «Владимирь на столѣ».

А тим є загадка тризуба розв'язана.

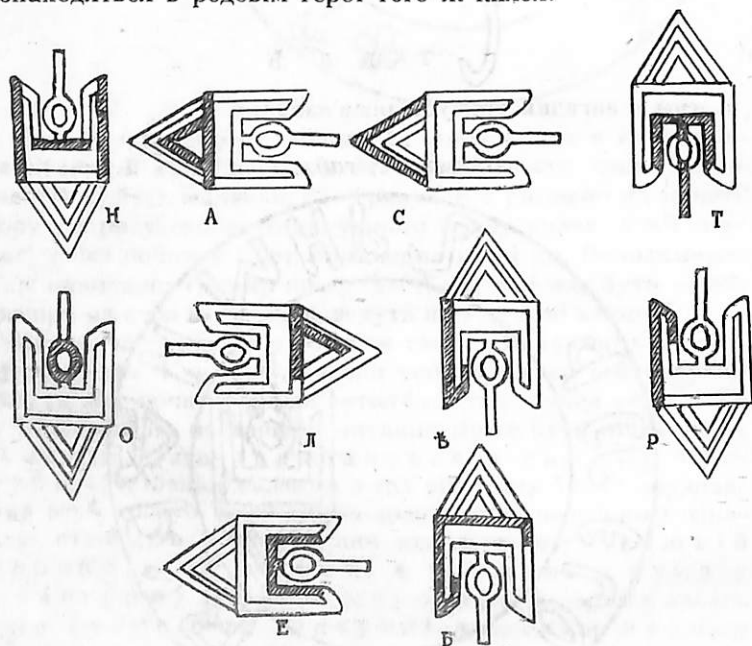
Взірець 2, табл. 1.

В «Ілюстрованій історії України» акад. М. Грушевського на стор. 76 на срібній монеті (мал. 68) знаходиться герб, див. взірець 2, табл. 1. Цей герб є поруч неповного напису особисто-пануючого кличу пануючого князя словами: «Владимиръ а се его с», див. вз. 2, табл. 1.

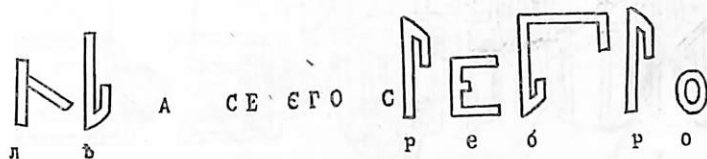
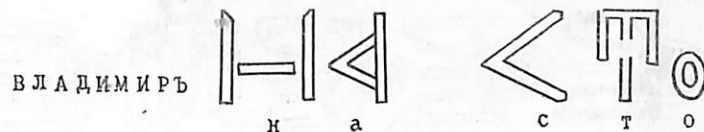

А що там має бути написано «Владимиръ на столѣ а се его сребро», а не «Владимиръ а се его с», то довідаємося із взірця 2, табл. 2, де частини герба означені темніше (букви н, а, с, т, о, л, ъ, р, е, б). З того видно, що і тут відсутні букви напису особисто-пануючого кличу князя знаходяться в родовім гербі того ж князя.

Взірець 2, табл. 2.

Вз. 2, табл. 3. Тут напис монети подано друком, а герб розложено на букви, які спільно дають повний клич пануючого князя словами «Владимиръ на столѣ а се его сребро».

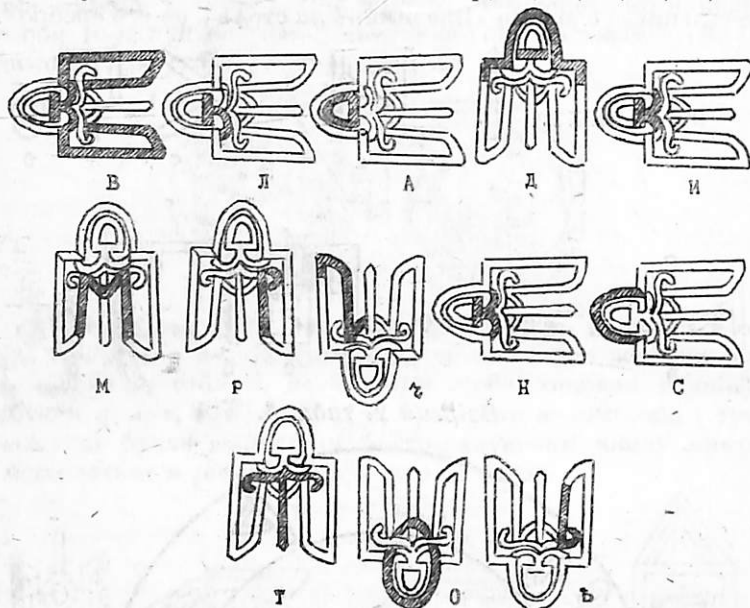
Взірець 2, табл. 3.

Взірець 3, табл. 1.

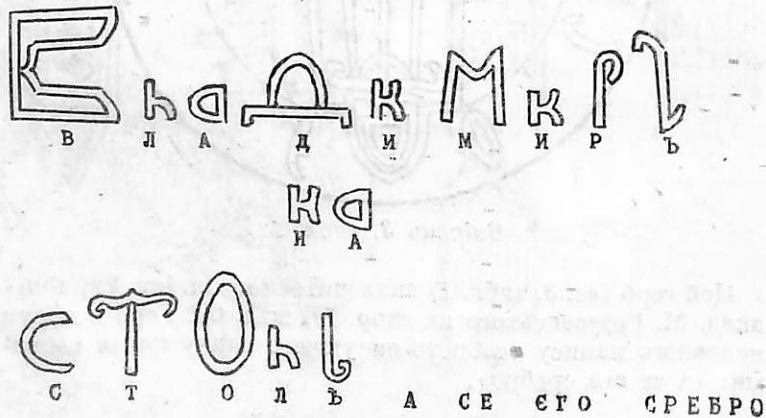
Цей герб (вз. 3, табл. 1) знаходиться в «Іл. іст. України» акад. М. Грушевського на стор. 77, мал. 69. Герб є поруч неповного напису особисто-пануючого кличу князя словами: «а се его сребро».

Вз. 3, табл. 2. Тут складові частини герба означені темніше: букви в, л, а, д, и, м, и, р, ь, н, с, т, о, ь.

Взірець 3, табл. 2.

Взірець 3, табл. 3. Тут є герб, розложений на букви, а напис монети подано друком, внаслідок чого одержимо повний клич пануючого князя словами: «Владимирь на столъ а се его сребро».

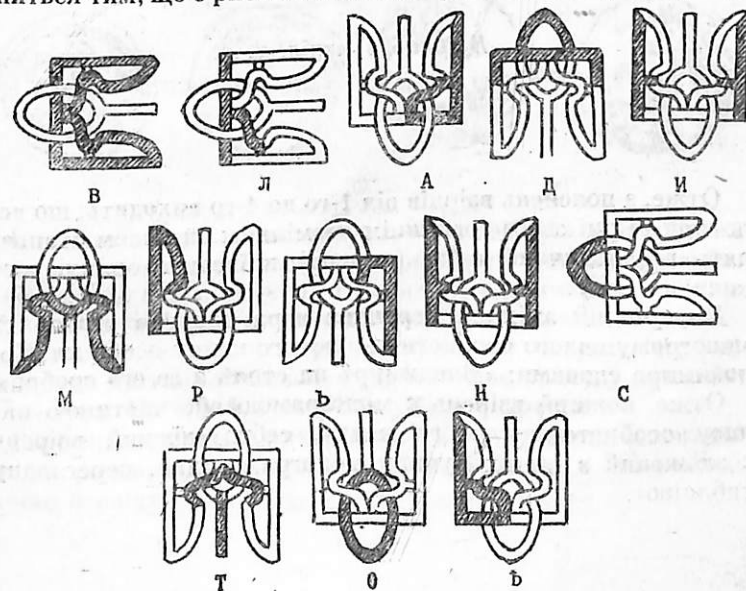

Взірець 3, табл. 3.

Взірець 4, табл. 1.

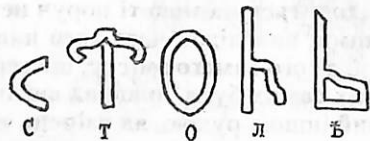
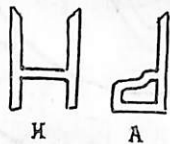
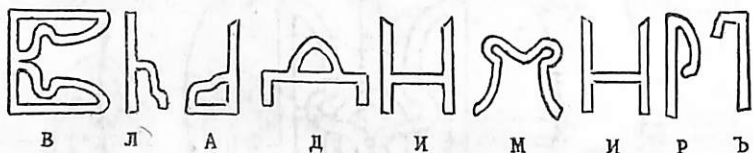

Герб (вз. 4, табл. 1) знаходиться на монеті поруч нечіткого напису, знищеного віками, внаслідок чого того напису я не відрисовав, але цей герб є того самого змісту, що герб взірець 3, та складається з тих самих букв, лише на вигляд різниться тим, що є рисований іншою рукою, як взірець третій.

Вз. 4, табл. 2. Тут складові частини герба означені темніше на буквах, дивись також і табл. 3. Тут є тризуб, розложений на напис, з якого одержимо ключ словами: «Владимиръ на столѣ».

Взірець 4, табл. 2.

Отже, з пояснень взірців від 1-го до 4-го виходить, що всі чотири взірці своїм зовнішнім незмінним виглядом становлять геральдичний ключ (символ) київського пануючого княжого роду.

Внутрішній змінний переплет ядра тризуба становить монограму одного особисто-пануючого-ключу особи кн. Володимира словами: «Владимиръ на столѣ а се его сребро».

Отже, кожний взірець є монограмою або частиною напису особисто-пануючого ключу, себто кожний взірець є зложений з інших букв у монограму (див. переглядну таблицю).

Переглядна таблиця

1.	взірець:	гербові	букви:	ВЛА.....Ъ...С....
1.	„	напису	„	...димир на толъ
2.	„	гербові	„	.....НА СТОЛЪ...РЕБРО
2.	„	напису	„	владимиръ...а се его с....
3.	„	гербові	„	ВЛАДИМИРЪ НА СТОЛЪ...сребро
3.	„	напису	„	.....а се его сребро
4.	„	гербові	„	ВЛАДИМИРЪ НА СТОЛЪ

Тим пояснення монограми київського тризуба закінчене.

ТРИЗУБ ГЕРАЛЬДИЧНИМ КЛИЧЕМ

Взірець 5

Спадкоємці князя Володимира Святого відкинули монограму, а свій особистий ключ означали геральдичними знаками.

Взірець 5 представляє нам зразок монети кн. Святополка з написом його імені «Святополк».

Кн. Святополк затримав у тризуба родовий геральдичний ключ (символ), себто зовнішню незмінну ознаку тризуба, а особистий ключ (символ) означив геральдичними знаками так, що внутрішній переплет тризуба зложив із різних геральдичних знаків таким способом, що остриць (зубів) виходить не три, лише дві, і герб не має вигляду тризуба, а двоzubа, На одній з остриць умістив хреста.

Герб князя Святополка становить геральдичними знаками як родовий ключ, так і особистий ключ, а монограми немає й сліду.

Взірець 6

Це є зразок монети князя Ярослава з гербом та написом «Ярославъ». Цей герб становить геральдичний клич як родовий, так і особистий.

Взірець 7

Це є зразок тризуба, який знайшли у Києві коло Десятинної церкви. За зовнішніми ознаками цього тризуба пізнаємо, що він становить геральдичний родовий клич київського княжого роду, але якої особи, то трудно відгадати, бо тут бракує слідів первісної геральдики, лише маємо слід первісного герба тризуба.

Слідами первісної геральдики є напис буквами на монетах князя Володимира, Святополка та Ярослава, тобто буквами написане ім'я тих князів.

На цеглі нема напису буквами, а із внутрішнього переплету ядра, який є змінним, не можна нічого вчитати. Можна думати, що цей тризуб становить особистий клич князя Володимира, його предка, або потомка, або якої-небудь із княгинь київського княжого роду.

Як подають часописи, знайдено останніми часами над Дніпром коло острова Шанця на камінній застяжці восьмий взірець київського тризуба, але що цього взірця не маю під рукою, то не можу про нього говорити.

Розділ четвертий

ПРИЙНЯТТЯ КИЇВСЬКОГО ТРИЗУБА ЗА ГЕРБ ВІДНОВЛЕНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЙОГО ГЕРАЛЬДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Великий Київський Князь Володимир Святий залишився в пам'яті свого народу як заслужений та визначний чоловік. Заслужився та відзначився він тим, що залізною рукою боронив області держави, розвинув річкову й морську плавбу для зносин і торгу, як і самий торг; прийняв християнство, а з християнством прийшло письмо та інші цивілізаційні здобутки, що дали культурі широкий розвиток.

У 1918 р. уряд України як самостійної суходольної й морської держави пошанував звичай давніх часів і прийняв один взірець тризуба Великого Київського Князя Володимира Святого за герб України. Прийнятий тризуб за герб України представляє в нашій розвідці взірець (див. част. 3, розділ 3, в.з. 4), який містить в собі монограму особисто-пануючого кличу «Владимиръ на столъ». Це зберегає традицію.

Прийняття тризуба за державний герб України спричинили студії акад. М. Грушевського.

Тризуб взагалі становить в українського народу об'єкт історичного ідеалу, а цей ідеал знов становить символи ідей усіх історичних традицій, символ історичної могутності держави, морської та річкової плавби, розвою культури і т. ін.

4 взірець тризуба містить в собі монограму особисто-пануючого кличу «Владимиръ на столъ», але, приймаючи цей взірець, українська влада вистилізувала його у власний взірець; порівняй взірець 4 із взірцем 8 і знайдеш характеристичні відхили.

Українською владою встановлений взірець 8 за правилами геральдики становить геральдичний символ держави, тобто величавий образковий напис кличу держави — Українська Народна Республіка.

Розділ п'ятий

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕРБ ТРИЗУБ

ТРИЗУБ ОБ'ЄКТОМ (РІЧЧЮ) ГЕРБА

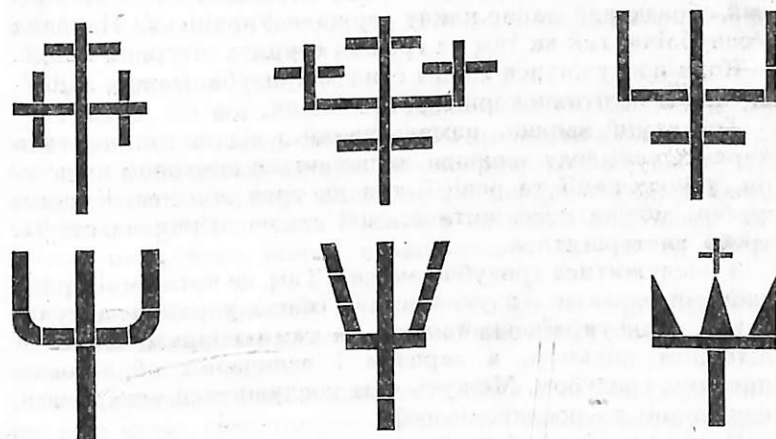
Тризуб — це образок, який після історичних традицій становить геральдичний об'єкт герба, становить об'єкт символу (величавого образкового напису) якогось кличу, так, як образок орла або лева.

Традиція тризуба

Традиція тризуба поступає рівнобіжно з історією. Тризуб має і історичні сліди ще перед Христом у культурі еллінів, з якої вийшла грецька культура. Ті сліди зустрічаємо у грецьких богів Зевса, Посейдона (Нептуна), Плутона (Аїда) й ін. Там тризуб має історичну традицію, символ божеської влади. Звідти тризуб поширився підо впливом грецької культури на інші культури і цією дорогою зайшов до Боспорського царства. І там тризуб має історичну традицію — символ царської влади. Наслідком безпосеред-

ніх зв'язків Києва * (України) з Боспорським царством і впливом розвою грецької культури тризуб зайшов і до Києва. В Києві тризуб має історичну традицію, символ княжого роду (див. частину 3, розділ 2, взірць 1—7). Коли українське населення прийняло християнство, то тризуб в українського населення, поруч згаданого символу княжого роду, перейшов ще в ритуал релігії як символ релігійний рівнобіжної ідеї з хрестом, що захищає від зла, нещастя і подібного, а притягає добре.

Тризуб, як релігійний символ, зберігся і донині в Карпатах, де населення малює його на Йордані (Водохрещі) на дверях та вікнах так:

Ці тризуби знаходяться повздовж Карпат, від Великого Березного і Ставного аж до Апші.

Все наведене є історичні традиції тризуба, а що є історичним, те у населення становить ідеал. Тризуб в українського населення становить історичний ідеал потрібної ідеї, а то: культурної, народної та релігійної.

Після упадку цієї держави тризуб утратив символ держави, а залишився символом культури, народу-нації та релігії.

* Назва «Україна» відома в писаній історії лише з XII ст. (Іпат. літоп. 1187. 1189.)

Як можна послужитися тризубом?

Застерігаю читача, щоб із-за незнання правил геральдики не послужився тризубом точно відрисованим або намальованим після стилю, що подає візрєць на ст. 31, бо цей стиль візрєця установила держава, і він вже становить геральдичний об'єкт (річ) символу держави, тобто величавий образковий напис кличу держави Українська Народна Республіка, так як там на грошах звучить літерний напис.

Коли послужитися таким стилем тризуба, можна заплутатися в політичнокарні поступовання.

Той самий візрєць, намальований з відхилами, тратить характер символу держави, залишається символом культури, народу-нації та релігії, так як орел або лев, і таким гербом можна послужитися, лиш стилю візрєця на ст. 31. треба вистерегатися.

А послужитися тризубом можна. Там, де читач має право словами сказати: «я українець», «наша українська культура», «наш український народ», — там має право написати літерним письмом, а заразом і величавим образковим письмом-тризубом. Можуть ним послужитися товариства, корпорації та поодинокі особи.

Члени української нації послуговуються тризубом у Польщі, на Підкарпатській Русі, у Франції, Америці, Азії і всюди, де тільки вони є.

Ужгородський часопис «Українське Слово» з 15 березня 1933 пише:

«Його (тризуб) уживають нині в Галичині, уживали й уживають в Чесько-Словацькій республіці. Ось виходить в Празі «Розбудова Нації» з тризубом на першій стороні, такий саме тризуб має на пр. «Манджурський Вісник» (Харбін), такий тризуб має «Рідне Слово» (Дяково) в Югославії, має його й часопис «Тризуб» (Париж) і т. д. Перед нами письмо з Української Громади з Льежа (Бельгія) й таке саме з Серенга (Бельгія), де посередині печатки — великий тризуб. Його видимо й на часописах, що виходять в Америці».

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ПЕРЕГЛЯД ВИСНОВКІВ ДОТЕПЕРІШНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРО ТРИЗУБ

Тризуб (герб) Великого Київського Князя Володимира Святого має в собі щось чарівного та притягаючого, бо він зацікавив та притягнув до себе багато дослідників. Для перегляду висновків тих дослідників послужує рефератом із розвідки барона М. А. Таубе *, що був поміщений в «Новій Зорі», Львів, 16 листопада 1930 р., ч. 88 на стор. 6, п. 3. «Тризуб св. Володимира».

Там читаємо:

«Тризуб, що його в 1918 р. відновлена Українська Держава прийняла як державний герб України, має свою давню, бо около 1000-літню історію. Він вперше появляється в різних видах в X ст., передовсім на найдавніших українських монетах св. Володимира Великого та його наслідників, як також на деяких інших археологічних пам'ятках XI—XII ст.

Протягом останніх 100 літ около 40 учених — російських, українських й інших — пробувало відгадати походження і значення того знаку.

Але, незважаючи на велике число, бо аж 20 різних розв'язок — а може, саме тому — сфінкс (як висловився був про сей знак російський археолог гр. І. І. Толстой) залишився і надалі невідгаданий.

Як пояснювали наш тризуб учені дотепер?

Всі дотеперішні пояснення тризуба можна зібрати в 6 головних груп, що об'єднують однорідні гіпотези. А саме:

а) Знак як символ державної влади:

1. Тризуб: Карамзін (1815), Снегірьов, найновіша українська термінологія; 2. Вершок візантійського скіпетра (диканикій); гр. Уваров (1851); 3. Скитський скіпетр: Самоквасов (1894); 4. Корона: Вільчинський (1908).

б) Знак як церковно-християнська емблема:

* Бар. М. А. Таубе: «Загадочный родовой знак семьи Владимира Святого», поміщено у «Сборнике статей, посвященных Павлу Николаевичу Милокову 1859—1928», Прага, 1929.

1. Трикирій: Восиков (1816), бар. Шодуар, Сахаров, Рейхель, Шуберт; 2. Labagum: Волошинський (1853), Жільє, гр. Гуттен-Чайський; 3. Хоругва: Тілезіус (1882); 4. Голуб св. Духа: Кунік (1860), Стасов, Гільдебранд, Арне; 5. Анакія (містичний мішок із землею, приналежний до повного орнату візантійських базилевсів): Шлюмбергер (1900).

в) Знак як світсько-військова емблема:

1. Якір: Бартоломей (1861); 2. Окінчення франціски (копіє з подвійною сокирою — любима зброя норманів): Тілезіус (1864); 3. Лук зі стрілою (куша): А. В. Толстой (1882); 4. Норманський шолом: П. Н. Мілюков (1889); 5. Сокира: Сорокін (1894).

г) Знак як геральдично-нумізматична фігура:

1. Норманський ворон (крук): бар. Кене (1859); 2. Генуезько-литовський портал: гр. С. Строганов (1860), Левель.

д) Знак як монограма:

1. Рунічна: гр. І. І. Толстой (1882), Кунік, Чернев, Орешников, Болсуновський; 2. Візантійська: Болсуновський (1908), А. І. Соболевський, М. Грушевський, Т. Скотинський; 3. Українська: В. Пачовський (1923).

є) Знак як геометричний орнамент:

1. Візантійського походження: гр. І. І. Толстой (1886); 2. Східного типу: Н. П. Кондаков (1891); 3. Слов'янський: Левшиновський (1915); 4. Варязький: Левшиновський.

Отож 40 дослідників не відгадало значення тризуба. Їх висновки — це здогади без жодної реальної підстави. Як хто тризуб оглядав, так по-своєму й відгадував.

Із всіх дотеперішніх дослідників поважнішу розвідку про тризуб написав бар. М. А. Таубе. Висновки його праці такі:

1. Тризуб — це родовий знак родини князя Володимира Святого;

2. Тризуб — це умовна геометрична фігура, орнамент, як твердили гіпотетично вже Толстой, Кондаков і Левшиновський. Теорія про монограму (грецьку, слов'янську чи рунічну) відпадає.

3. Автор висловлює погляд, що всі характеристичні мистецькі деталі знаку тризуба як геометричного орнаменту без сумніву вказують на його скандинавське походження. Автор обговорює подібність шведських тризубів до київського та твердить, що варязькі князі принесли його зі Швеції до Києва.

4. Автор здогадується, що тризуб міг мати значення закливаючого вузла. При нагоді реферату автора про тризуб в Українському Науковому Інституті в Берліні, присутні д-р З. Кузеля і проф. Д. Дорошенко звернули йому увагу на те, що до наших часів у деяких глухих кутах Карпат народним закливаючим знаком, що рисують під Різдво або Йордань на дверях хат, не є хрест*, але схематична фігура, подібна до знаку Володимира, в прямому або переверненому виді.

З виводами автора не могу вповні погодитись і подаю такі замітки:

До 1. і 2. Що тризуб є родинним знаком родини князя Володимира, це не підлягає сумніву. Однак автор не дослідив, що зовнішня незмінна ознака київського тризуба становить собою геральдичний символ (ключ) київського княжого роду (див. част. 2., розділ 1.); також автор не дослідив, що внутрішній змінний переплет ядра київського тризуба з острицями (зубами) становить собою особистий ключ особисто-пануючого князя, а саме:

а) монограматичний ключ у князя Володимира своїм внутрішнім переплетом (див. част. 2, розділ 2, в. 1—4);

б) і тільки геральдичний символ у князя Святополка та Ярослава (див. част. 2, розд. 2, в. 5 і 6).

Тому київський тризуб своїм внутрішнім переплетом ядра підлягає зміні в кожнім його взірці, про що автор згадує, але не подає причин цієї зміни.

До 3. Походження київського тризуба зі Швеції автор не докаже тим, що у Швеції знайшов тризуби подібні до київського тризуба, бо тому суперечать багато обставин, наприклад, див. частину 2, розділ 1 і таблицю «Зовнішня або родова ознака». У взірцях, які автор вважає подібними до київського тризуба, не знайдеться ані одного, що мав би незмінну родову ознаку київського тризуба. Цією зовнішньою ознакою (типом) різняться київський тризуб від усіх інших тризубів, як шведських, датських та грецьких. Ті тризуби, коли мають зовнішні сторчові лінії й долішню поземну лінію, то не мають лука, тільки щось інше, а коли мають щось подібне до лука, то знов не мають долішньої поземної лінії, тоді як у київського тризуба ця зовнішня ознака суворо дотримана у всіх його взірцях. Барон Таубе

* Перший взірць підкарпатських тризубів на ст. 37 є подібний до тризубів-хрестів на монетах кн. Болеслава.

у своїй праці не подає ані одного зразка шведського тризуба з зовнішньою ознакою (типом) київського тризуба.

Коли у шведських тризубів нема родової ознаки київського тризуба, то ясно, що відпадає теорія споріднення цих тризубів, бо шведські тризуби є герби цілком окремих родів.

А коли б навіть у Швеції знайшлися тризуби споріднені з київським, то тим ще не можна довести, що київський тризуб безумовно походить із Швеції. Мабуть, навпаки. Є загально відомо, що у дружині Володимира служило багато чужинців із різних країн, а також із Швеції. Чи не міг такий вояка по закінченні служби занести відзнаки своєї служби до Швеції?

Так само і «Варягами» автор не докаже, що київський тризуб походить із Швеції. Тут наводжу цитату із літопису, поміщену у праці проф. Шелухіна (див. «Звідкіля походить Русь? Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції», Прага, 1929, стор. 16): «Идоша за море к Варягам, к Руси, сице бо звахуть ти Варязи Русь, яко се друзии (тобто теж Варяги) зовуться Свее, друзии Урмане, Англяне, инии Готи, тако и сии», а проф. Шелухін пояснює: тобто так як вони в Києві зветься Варягами, так зветься і Русь Варягами (Лавр. 18—19, Іпат. 15). Літописець підкреслює, що Русь не Шведи, не Нормани, не Англіїці, не Готи, а на іншому місці — і не Німці, а тим виключає Русь із Прибалтики та веде нас на південь.

До 4. Можна припустити, що київський тризуб був та і тепер ще є закликаючим знаком, але лише у народних масах. Мій погляд на це є такий: за поганських часів давали поганським богам княжий знак (герб). Голова держави у маси народу поважається за щось близьке до бога. Як бог був у маси святим, так і княжий знак. Князь Володимир завів християнство, поганських богів знищено, але княжий знак зостався на монетах та інших княжих речах. Князя Володимира проголошено святим, тому і його знак вважають у декотрих околицях Карпат за святий (див. частина 2, розділ 3, стор. 32).

У князів тризуб не був закликаючим знаком, лише звичайним гербом.

Проф. С. Шелухін наводить у своїй праці на стор. 31 і 32 грецьку цитату ученого грека Семена Логофета і подає такий його переклад: «Підплили до Царгороду руси, що називаються також дромітами, вони суть із народу франків».

Що київський тризуб походить із Греції, вказує та обставина, що грецький бог моря Посейдон малюється з тризубом у руках як відзнакою своєї сили над морем. Не треба тут доводити, що наші зносини з Грецією були давніші, як із Швецією. Давніші й безпосередні були ці зносини і зв'язки з Боспорським царством, в яким тризуб прийнятий на монетах царів і на хресті.

Коли був би мій рукопис про тризуб з р. 1920 вповні опублікований, всі пізніші публікації про тризуб були би набрали іншого змісту, і автор, що написав статтю до «Української Загальної Енциклопедії», не міг би твердити, що значення тризуба «невияснене».

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ПОХОДЖЕННЯ КИЇВСЬКОГО ТРИЗУБА

У справі походження київського тризуба проф. С. Шелухін ласкаво подав нам цінні відомості. Він пише:

В «Понтіка» В. Латишева (Петербург, 1909) я прочитав його статтю «История Боспорского царства». В цім царстві біля Чорного та Азовського морів жили різні народи під великими впливами грецької культури, а під кінець і римської і візантійської. Без сумніву, з I ст. перед Христом до III ст. по Христі тут були сильні впливи римської культури, а само царство залежало од римського уряду. Латишев у своїй праці на підставі численних монетних знахідок та свідочств з усяких написів подав три таблиці Боспорських династій:

- 1) Спартака I 438—432 р. до Христа, кінчаючи Парисадом;
- 2) Мітрідата VI до 63 р. до Христа, кінчаючи Полемоном II., 38—41 р. по Христі;
- 3) Тіберія Юлія Ріскуподіра I до 71 р. по Христі до Ріскуподіра VI до 341 р. по Христі.

Після цього пішла візантійська залежність. Хронологічну таблицю царів Боспору та їх володінь в Криму коло Азовського моря в Тмутаракані, Тамані та на Кубані Латишев подав досить обгрунтовано, і вона відповідає такій же таблиці ХХ Тіля «Новыя приобрѣтенія моего собранія» (Записк.

Имп. Рус. Арх. О-ва, т. V, стор. 360), яку надруковано раніш від Латишевської.

Зауваження: проф. Пархоменко виводить тмутараканського руського князя Мстислава з династії антів, яких акад. Шахматов, Корш і інші виводять із Галії, з Кельтів, з Аквітанії, країни коло арвенів і русинів, де вони звалися антами, антоброгами. У Латишева є багато вказівок, що правителі Боспорського царства були зв'язані з Фракією (на Балк. півострові, де жили й кельти-галли) і з галатами (галлами, кельтами Малої Азії), які в III ст. перед Христом переселилися в Малу Азію з Галлії (нині Франції).

Пригадаймо походи готів на чолі з Веревістом, який робив похід за Дунай на кельтів, і вони розсипалися по Фракії та Іллірії (I в. по Хр.) та змішалися з тубільцями (Страбон).

У Боспорським царстві майже всі царі, а де в кого з них і жінки, били мідяну, срібну і золоту монету. Латишев студіював над цим і вказує значну літературу. Ось що особливо цікаве:

- 1) на боспорських монетах били в'язані монограми царів;
- 2) на багатьох монетах били знак тризуба.

Ось що читаємо у Латишева на стор. 113 в примітці з приводу тих тризубів:

«Боспорская царская фамилия, кажется, как это правильно замѣтил сам Моммзен, была связана узами родства с царями Фракии; поэтому, быть может, мы мало отступим от истины, предположив, что цари Боспора заимствовали свою генеалогію из Фракии: древніе передают, что Евмолп был фракіец. В настоящее время все нумизматы согласны, что трезубец Посидона и Иракла, весьма часто изображавшіяся на монетах боспорських царей, служат символами происхождения их от Посидона (морські походи і морський торг) и Иракла». Боспоряни постачали в Грецію майже половину хліба, який туди провозився морем.

Там же, в замітці, читаємо у Латишева, що «Траян подчинил царей иваров, савроматов, боспорян, арабов, оздренцев и колхов». Римський імператор Траян правив од 98—117 р. по Христі. Був він побідником і даків. Про нього згадується в «Слові о полку Ігоревім». Там же згадано й Тмутаракань, Сурож, Корсунь — це Боспорське царство. Згадано і про Мстислава Тмутараканського, якого

проф. Пархоменко вважає з антської (кельтської, галльської) династії.

Тризуб маємо на монетах царів Понту і Босфору Кімерійського — тут на монетах (грецьких) I—IV ст. маємо тризуб (дивись Записки Одес. Общества Истории и Древностей, том. I, 1894 р. стор. 316—318, стаття Н. Мурзакевича, який додав і малюнки).

Монети з тризубом знайдені і татарські за часів першої половини XIII ст., біті татарськими ханами (стаття В. Григорієва, там же, стор. 301—314). Ці монети біто в Криму. Подано багато малюнків. На малюнках тризуб має форму омеги, а на одній монеті точний тризуб Посейдона.

Омегу в перші віки християнства підвішували до перекладкини хреста як символ якоря спасіння.

Щодо якорів на монетах Понтійського царства, то вони по часу відносяться до перебування в тих місцях антів, кельтів, як пояснювали Шахматов, Корш і інші, з Аквітанії, з Галлії. Це вимагає розвідки. Монети з тризубом знайдено в місцях Тмутаракані (Тамань, Крим). Татари, очевидно, позичили цей символ. Хани вважали, що той, хто користується їх монетами, їм підвладний. Тому символ тризуба у них міг значити підвладність їм народу, у якого тризуб був символом їх державної незалежності, самостійності. Моряками татари взагалі не були.

Требá взяти до уваги також, що в річках Сулі і Пслі знайдено багато якорів із часів до Христа і по Христі. Про це згадує Левассер де Боплан, як очевидець. Він (Боплан) був на Україні з 1630—1647 р.

Отож після наведених джерел ясно, що київський тризуб походить з півдня, а не з півночі, як твердить барон Таубе.

Герб тризуб має свої сліди на півдні, почавши ще з часів перед Христом, коли на півночі в Києві лише в кінці X ст., а ще далше на півночі, в Швеції, зустрічаємо його ще пізніше.

Лишається питання, якою дорогою герб тризуб прийшов до Києва, чи дорогою, яку можна назвати дорогою особи, династії або культури, чи дорогою речі (твору) або цивілізації. Це питання вимагає історичної розвідки, його історики з часом розв'яжуть.

Дорога особи, династії або культури є та, що до Києва прийшов князь і приніс із собою свій родовий герб тризуб. Дорога цивілізації є та, що князь (княжий рід) вже віками сидів у Києві, а герб тризуб бачив на чужих монетах

і скульптував (прийняв або присвоїв на свій лад) його для себе. До чужого герба тризуба додав свої знаки до зовнішньої ознаки тризуба, а тим означив свій родовий княжий клич. А особисто-пануючий клич переплітав в ядрі тризуба або монограмою, або геральдичними знаками.

Одна з тих доріг є певною, але котра з них, не знати, бо поки-що обставини, які приносять наведені джерела, вказують на обидві дороги.

На 1). Крім численних слідів герба тризуба в безпосередній близькості Києва вказує і та обставина, що князі київські й тмутараканські — рідня.

На 2). Герб тризуб має своє культурне домівство в одній з південних культур (є культурним твором однієї з південних культур), а дорогою цивілізації пішов до північних культур так, як багато інших цивілізацій, які йшли все від південних культур до північних, а ніколи від північних до полудневих. Герб тризуб прийшов дорогою цивілізації з півдня на північ до Києва, а звідти пішов далше на північ до Швеції.

Цю дорогу цивілізації вказує сам барон Таубе гербом тризубом на мечі, який був викопаний в Естонії на острові Езелі. Барон Таубе відгадує, що цей тризуб є подібним до київського тризуба, а меч є воєнним трофеєм, взятим естонським князем у руського князя. Так відгадувати не можна, бо:

1). Цей тризуб не вказує зовнішньої ознаки родового київського княжого роду, а внутрішнім переплетом ядра не нагадує переплетів особистих кличів київських князів; цей тризуб є собі цілком від київського тризуба окремим гербом з ознакою окремого княжого роду.

2). Тризуб є первісним гербом, так як нинішній герб орел або лев, котрі численні держави скульптували собі по-своєму і ними послуговуються.

Не всі герби орли можна уважати за трофеї з Росії, тому що Росія послугується гербом орлом; а тому ще менше підстав для походження герба орла з Росії, бо навпаки, Росія герб орел скульптувала від південних культур. Подібно є й з тризубом.

Естонський тризуб не є руським, як то відгадує барон Таубе, він є лише родовим гербом естонського князя і вказує на дорогу цивілізації, а саме, що естонський князь скульптував собі по-своєму від Києва герб тризуб, котрий з Естонії пішов дорогою цивілізації далше на північ до Швеції.

З М І С Т

Якимович Богдан. У глибину віків	5
Шелухін С. Переднє слово	6
Про підкарпатські тризуби	15
Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимиря Святого. В с т у п	16
Частина перша. Розділ перший	
Про герби взагалі	17
Розділ другий	
Первісна (зародкова) основа герба та його правила (закони)	18
Розділ третій	
Розвойова основа геральдики. Перевага образкової величавості та переведення звичаїв на писане право	19
Розділ четвертий	
Дальший розвій геральдики та її сучасний стан	20
Розділ п'ятий	
Державні герби нашого часу	21
Частина друга. Розділ перший	
Пояснення київського тризуба з погляду геральдики	22
Тризуб монограмою	24
Тризуб геральдичним гербом	24
Розділ другий	
Київські монети	24
Ознаки монет колишньої австрійської імперії	25
Ознаки київських монет	25
Розділ третій	
Тризуб монограмою	26
Переглядна таблиця	33
Тризуб геральдичним кличем	33
Розділ четвертий	
Прийняття київського тризуба за герб відновленої Української Держави та його геральдичне значення	35
Розділ п'ятий	
Український герб тризуб. Тризуб об'єктом (річчю) герба	36
Традиція тризуба	36
Як можна послужитися тризубом?	38
Частина третя	
Перегляд висновків дотеперішньої літератури про тризуб	39
Частина четверта	
Походження київського тризуба	43

Книга розповідає про походження,
ідею і значення тризуба на Україні.

Літературно-художественне видання
УКРАЇНСЬКЕ ВОЗРОДЖЕННЯ

Пастернак О.

**ПОЯСНЕННЯ ТРИЗУБА,
ГЕРБА ВЕЛИКОГО КИЇВСЬКОГО
КНЯЗЯ ВЛАДИМИРА СВЯТОГО**

(На українській мові)

Художественне оформлення
Ковалі Александра Васильовича

Вступительне слово, редакція
Якимовича Богдана Зинов'євича

Київ «Веселка»

Художній редактор О. В. Коваль
Технічний редактор К. П. Дворська
Коректор Н. П. Романюк

ИБ № 5898

Здано на виробництво 06.12.90. Підписано до друку 05.02.91. Формат 84×108/32.
Папір друкарський № 1. Гарнітура бодоні. Друк високий. Умовн. друк. арк. 2,52.
Умовн. фарб.-відб. 2,94. Обл.-вид. арк. 2,09. Тираж 200 000 пр. Зам. 0—4095.
Ціна 2 крб.

Орден Дружби народів видавництво дитячої літератури «Веселка»
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкинг» 262057, Київ-57, Довженка, 3.

П19 Пастернак О.
ПОЯСНЕННЯ ТРИЗУБА, герба Великого Київського Князя Володимира Святого / [Вступ. слово та ред. Б. З. Якимовича]; Худож. оформл. О. В. Ковалі.— К.: Веселка, 1991.— 47 с.: іл.— (Укр. відродження).— ISBN 5-301-01293-2

Ця книга про тризуб — геральдичний знак Київського Князя Володимира Великого — розкриває загадку про походження, ідею та значення тризуба на Україні як державного герба, національного знаку і релігійного символу, вона слугує поглибленню знань із української історії.

П 440300000—122 без. огол.
М206(04)—91

ББК 63.2